

A Váradi Antifonále Mihály-zsoltosmája

A váradi székesegyház 15. század végi díszkódexsorozatát ma csupán töredékeiből tudjuk valamelyest rekonstruálni. Bár a sorozatból származó, csupán egy-egy fólióból ismert misekönyvekkel szemben a zsoltosma énektételeit tartalmazó antifonále szerencsésebbnek mondható, hiszen több száz lapja maradt fenn, mégis, még így is nem több egyfajta hatalmas töredéknél. Az egykor legalább kétkötetes, majd a 19. század végén a maradékból egybekötött,¹ méreteiben monumentális, kivitelezésében – notációjában és illuminációjában – párját ritkító Váradi („Zalka”) Antifonále korpuszát a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár őrzi.² E törzskézirat a hajdani antifonále igencsak megfogyatkozott torzója: a maga 317 lapjával mintegy harmada. Ez a harmad feltehetőleg két, a 19. sz. végére megcsonkított kötet maradékából tevődik össze: valamelyest kerekítve azt is mondhatjuk, hogy a ma ismert Váradi Antifonále az eredeti kódex/kódexek téli-tavaszi temporáléjának és nyári-őszi szanktoráléjának egybekötésével jött létre.

A temporále első, bár csonka, de azonosítható darabja a harmadik ádventi hét kántorbőjti szombatjának negyedik laudes-antifónája (*Expectetur sicut pluvia*), az utolsó az ötvenedvasárnapi matutínus második nokturnusának antifónája (*Transeunte Domino*), s a közbeeső zsoltosmákat is számtalan *lacuna* szakítja meg. Hasonlóképpen szomorú sorsra jutott a szanktorále, amely a Jakab apostol (július 25-iki) és Jeromos (szeptember 30-iki) ünnepe közé eső időszak offíciumaiból őríz összesen tizenkilencet, helyesebben tizenkilenc offíciум maradványát, hiszen ebből mindössze három – Márta,³ Ágoston⁴ és Keresztelő Szt. János

* A tanulmány az NKFIH (korábban OTKA) támogatásával, a K 120643 számú pályázat keretében készült. Köszönetet mondunk az archívum igazgatónőjének, Magdaléna Brincková-Hazdovának, amiért hozzájárult a töredék másolatának közzétételéhez.

¹ A kódex restaurálását és újrakötését Römer Flóris kezdeményezte a 19. század hatvanas éveiben, s e munkához Zalka János győri püspök támogatását is megszerezte.

² Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül.

³ *Iucundetur in hoc solemnio*, II. kötet, f. 12v–23r.

⁴ *Laetare mater nostra*, II. kötet, f. 77r–94r.

Fővételének zsolozsmája⁵ – tekinthető teljesnek. Mitsem tudunk arról, vajon a kódex tartalmazta-e például Szent Imre különleges, a kelet-magyarországi rítusterületre jellemző *In laudes Pannonia surge* históriáját (amelyről így továbbra sem tudjuk, milyen dallamokkal énekelték),⁶ vagy a forrásokkal csekély mértékben adatolt András és Benedek remeteszentek zsolozsmáját,⁷ nem beszélve Szent László verses officiumáról, mely talán éppen váradi környezetben született a 12. sz. végén, s amelynek hangjelzett forrásai közt egyetlen váradi sem találunk.⁸ Ugyancsak hiába keressük a csonka antifonáléban azt a prózai Szent Györgyhistóriát, melynek rejtélyes fölbukkanása a – a Váradi Antifonáléval olykor elgondolkodtató megfeleléseket mutató – 12. századi Codex Albensisben⁹ máig magyarázat és vonalrendszeres-kottás párhuzam nélkül áll.¹⁰

A Váradi Antifonále csonkaságát valamelyest ellensúlyozzák a kódexből származó töredékek, melyek száma – elsősorban az utóbbi évtizedben erőre kapó szlovákiai töredékkutatásnak köszönhetően¹¹ – jelentősen megnövekedett. Segítségükkel teljes zsolozsmaciklusok ugyan nem állíthatók helyre, de több, olykor ritka história meglepő előfordulásáról adnak hírt. Egy-egy apró töredék is elég ahhoz, hogy megtudjuk, a kódex tartalmazta például Conceptio és Purificatio, Fábián és Sebestyén zsolozsmáját, a húsvéti idő szanktoráléjának és communéjának ciklusait,¹² Margit, Mindenszentek és Cecília zsolozsmáit, az újabb keletű, Európa-szerte kevésbé elterjedt Visitatio és Praesentatio BMV ünnepének officiumait, valamint a Gallus-históriát, végül az olyan ritkaságokat, mint Mátyás apostol vagy Thesszalóniki Szent Demeter zsolozsmái. A Demeter-história részletét megőrző töredék a magyar gregoriánkutatás számára különösen értékes, hiszen kottás alakját eddig egyedül a Szepesi Antifonáléból ismertük.¹³ A váradi töredék azonban egy olyan rezponzórium részletét őrizte meg, amely a felvidéki (hangjelzett) forrásban nem, csupán a szöveges váradi breviáriumokban szerepel

⁵ *Arguebat Herodem Iohannes*, II. kötet, f. 94r–99v.

⁶ Eddig előkerült forrásai egytől egyig szöveges, kottát nem tartalmazó breviáriumok. Vö. Kovács Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* (a továbbiakban *CAO-ECE*) VII/B *Transylvania-Várad (Sanctorale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2010), 125–126.

⁷ Kovács Andrea, *CAO-ECE VII/B*, 171–172. A *Sanctissimi viri Andreas et Benedictus* históriáról bővebben lásd Szendrei Janka, „*In basilica sancti Emmerami: Historia sanctorum Andreae et Benedicti*”, in Walter Berschin–David Hiley (szerk.), *Die Offizien des Mittelalters. Dichtung und Musik* (Tutzing: Schneider, 1999, 143–152.

⁸ *Fons aeternae pietatis*. Kovács Andrea, *CAO-ECE VII/B*, 82–83.

⁹ Zoltán Falvy–László Mezey (ed.), *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert* (Budapest–Graz: Akadémiai Kiadó–Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1963).

¹⁰ *O sanctissime Christi athleta*. Lásd *Codex Albensis*, f. 93r–94r.

¹¹ A szlovákiai zenei szempontú töredékkutatás vezéralakja Eva Veselovská. Publikációinak, töredékkatalógusainak jegyzéke elérhető a <http://www.cantus.sk/bibliography> internetes oldalon.

¹² A húsvéti idő szentjei közül Fülöp és Jakab apostolok, Inventio Crucis officiumainak részletei maradtak fenn.

¹³ Antiphonale Scephusiense, f. 190v–195v. A kódex teljes képanyaga elérhető az interneten: <http://www.cantus.sk/source/6777>

kotta nélkül.¹⁴ A Várad Antifonále fönmaradt töredékének köszönhetően a tételkészlet helyi variánsához így most már dallamot is társíthatunk. Az azonosított váradi fragmentumok sorában a legutóbbi időszak legjelentősebb fölfedezése az a torzó, amely a győri Egyházmegyei Levéltárban került elő, és Szent Adalbert magyarországi officiumának részletét tartalmazza.¹⁵

Ha egymás mellett vizsgáljuk a Várad Antifonále törzskéziratát és valamennyi ismert töredékét, azaz a töredékeken fönmaradt anyagot liturgikus rendben az eredeti, virtuálisan rekonstruált kódex megfelelő helyeire illesztjük be, először egy kodikológiai természetű felfedezést tehetünk: mind a temporále, mind a szanktorále csaknem valamennyi töredéke a győri korpuszon kívül esik. Azaz: eddig nem került elő olyan töredék, amely tartalmilag beilleszthető volna a 19. század végén egybekötött törzskéziratba, hiszen egyetlen töredék sem származik az advent 3. hetétől az Ötvenedvasárnapig tartó időszakból, és – egy kivétellel – egyetlen sem a Jakabtól Jeromosig terjedő szanktoráléből. Most ne gondoljuk tovább e megállapítás következményeit, melyek bizonyára elmélkedésre indítanak majd az antifonále eredeti szerkezetéről és tagolásáról, és a Várad Antifonále kora újkori sorsának, Váradtól Győrig tartó menekülési útvonalának rekonstrukciójában is fontos szerepet tölthetnek be. Fordítsuk most figyelmünket az említett „egy kivételre”: a Mihály-officiumra.

A szanktorále fönmaradt korpuszában utolsó előttiként megjelenő zsolozsma csonka: az első vesperás közepén kezdődik, és a második nokturnus utolsó responzóriumával fejeződik be (1. *facsimile*).¹⁶ Említett kivételességéből kifolyólag azonban a zsolozsma e szerény anyagát két további töredékkel egészíthetjük ki. Az első a győri Egyházmegyei Könyvtárban, az antifonále törzskéziratának szomszédságában őrzött töredékek között találjuk (2. *facsimile*). Az eredeti fólió hozzávetőleg egyharmad részét fenntartó fragmentumon a törzskódex Mihály-matutíniumának folytatása tárul elénk: a harmadik nokturnus *Perpetuum nobis Domine* verzusa, amely minden bizonnyal a második responzóriumhoz¹⁷ kapcsolódott, majd közvetlenül utána a *Fidelis sermo*, amely a nokturnus harmadik, s egyben az egész matutínium utolsó responzóriuma. E tételrendből arra következtethetünk, hogy a törzskéziratbeli Mihály-matutíniumot és a győri töredéket az eredeti kódexben csupán néhány lap választotta el egymástól, hiszen a harmadik nokturnusból mindössze a három antifóna és az első responzórium hiányzik. Figyelembe véve a kódex méreteit és elrendezését, a hiányt mintegy két fóliónyira becsüljük.

A győri töredék mellett a Mihály-zsolozsma hiányzó részeinek számát tovább csökkenti az a töredék, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi

¹⁴ *Omnium quos caelum*. A váradi breviáriumok tételkészletét lásd Kovács Andrea, *CAO-ECE VIII/B*, 120–121.

¹⁵ A töredék ismertetése, tartalmi elemzése a Várad Antifonále készülő kiadásának tudományos kommentárjában várható.

¹⁶ Várad Antifonále, II. kötet, f. 128r–135v.

¹⁷ R2 *Archangeli Michaelis*.

1. *facsimile*. A Vári Antifonál törzskézirata, Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül, II. kötet, f. 135v

2. *facsimile*. Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, a jelzet nélküli töredékanyag 8. lapja, recto

Intézetének munkatársa, Eva Veselovská levéltári kutatásai során fedezett föl 2010-ben a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi és Művészeti Archivumában (3. *facsimile*).¹⁸

A fragmentum két csonka szöveg- és kottasorából az *Ex die qua posuisti* verzus rekonstruálható, amely a Mihály-offícium *Docebo te quae ventura* responzóriuma-hoz tartozik. Míg a matutínium eddig számba vett tételei Európa-szerte – így a középkori magyarországi zsolozsmahagyományban is – az általánosan elterjedtek közé tartoztak, a *Docebo te* responzórium a magyar forrásokban rendkívül ritka.¹⁹ Nem találjuk nyomát sem az Esztergom hatósugara alá tartozó zsolozsmakódexekben,²⁰ sem a váradi breviáriumokban.²¹ Egyedül a kora 12. századi Codex Albensisben szerepel mint a Mihály-zsolozsma harmadik nokturnusának második responzóriuma.²² Ha tehát eddigi feltételezésünk igaz, azaz a Váradi Antifonále győri töredékén fennmaradt, az *Archangeli Michaelis* responzóriumhoz tartozó *Perpetuum nobis Domine* verzus, valamint az ezt követő *Fidelis sermo* responzórium csakugyan a harmadik nokturnus két utolsó tétele, ahogy azt az erdély-váradi breviáriumok egybehangzóan meg is erősítik, akkor a turócszentmártoni töredék *Ex die qua posuisti* verzusa s a hozzá kapcsolható *Docebo te quae ventura* responzórium *nem* állhatott a harmadik nokturnus második responzóriumának és verzusának helyén – ahogy a Codex Albensisben áll –, hiszen ez a liturgikus hely már „foglalt” volt.

Az ellentmondásos helyzetet kétféleképpen magyarázhatjuk.

(1) A Váradi Antifonále Mihály-offíciumának összetétele – legalábbis a szóban forgó ponton, a matutínium harmadik nokturnusában – eltért nemcsak az azonos hagyományt képviselő váradi breviáriumok, hanem a Codex Albensis tételrendjétől is. Mivel a győri töredéken fennmaradt verzus-szakasz (*Perpetuum nobis*) és responzórium főrésze (*Fidelis sermo*) esetében bizonyosan egymást követő tételekről van szó, továbbá a magyarországi zsolozsmaforrások körében végzett összehasonlító vizsgálat azt mutatja, hogy a *Fidelis sermo* csaknem mindig a Mihály-matutínium zárótétele volt,²³ a szlovákiai töredék responzóriuma csak az egyetlen szabadon

¹⁸ Martin, Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, RHKS 817. A töredék első ismertetését lásd: Eva Veselovská, *Hudobnopaleografické špecifiká stredovekých notovaných rukopisov v Archíve literatúry a umenia SNK, Knižnica* (11/2–3, 2010): 35. A tanulmány online változata elérhető a következő címen: http://www.snk.sk/images/snk/casopis_kniznica/2010/februar_marec/28.pdf.

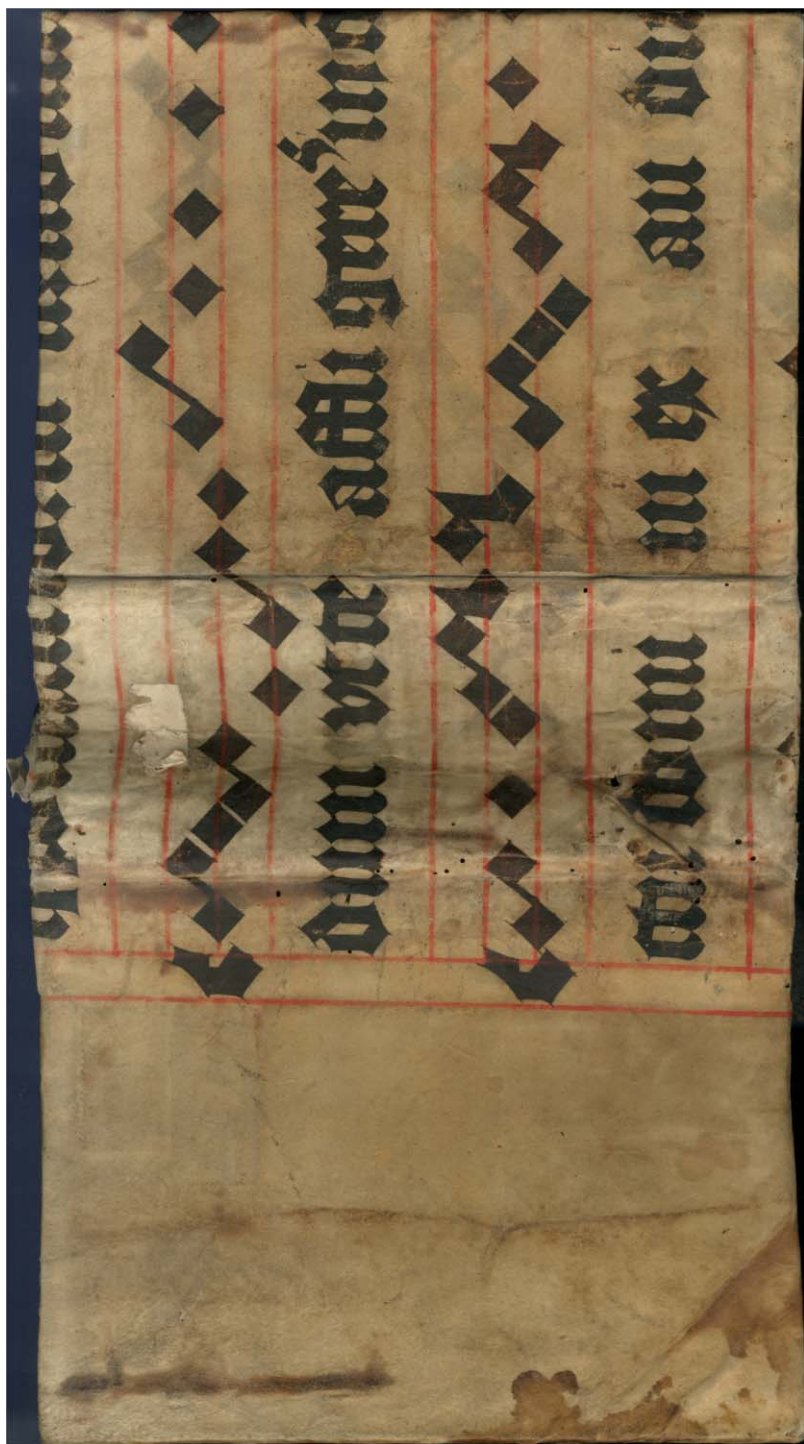
¹⁹ A CANTUS adatbázis nyugat- és közép-európai (délnémet–osztrák) forrásokból idézi. Vö. <http://cantus.uwaterloo.ca>. A tétel azonosítószáma az adatbázisban: 006482.

²⁰ A középkori magyar forrásanyagban a tételt tudomásunk szerint csupán egy 15. századi felvidéki (bártfai) breviárium tartalmazza (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 63.74.I.C.). Vö. Kovács Andrea, *CAO-ECE V/B*, 174.

²¹ Vö. Kovács Andrea, *CAO-ECE VII/B*, 116–118.

²² Codex Albensis, f. 122r. Vö. Kovács Andrea, *CAO-ECE VII/B*, 117, 6. jegyzet.

²³ Kovács Andrea, *CAO-ECE V/B Esztergom-Strigonium (Sanctorale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2006), 155; uő., *CAO-ECE VI/B Kalocsa–Zagreb (Sanctorale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008), 125; uő., *CAO-ECE VII/B*, 117.

3. *facsimile*. Martin, Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, RHKS 817, lefejtetlen töredék

maradt helyet, a harmadik nokturnus első responzóriumának helyét foglalhatta el. Ebben az esetben a Várad Antifonále responzóriumrendje R1 *Docebo te quae ventura* – R2 *Archangeli Michaelis* – R3 *Fidelis sermo* lett volna.

(2) A másik lehetséges magyarázat szerint a Várad Antifonále Mihály-matutíniumának responzórium-alapkészlete megegyezett az azonos hagyományt képviselő várad breviáriumokéval: a matutínium harmadik nokturnusában az R1 *In tempore illo* – R2 *Archangeli Michaelis* – R3 *Fidelis sermo* responzóriumok sorakoztak a megszokott módon, a *Docebo te* pedig számfölötti (negyedik) tételként a matutínium végére került. Az európai forráshagyományban számos példát találunk arra, hogy szekuláris rítusú zsolozsmakódexek egyes zsolozsmák matutíniumának utolsó nokturnusában három helyett négy responzóriumot adnak meg. Némely forrásokban rubrikák utalnak a talán archaikus, még differenciálatlan tételkészlet emlékét őrző számfölötti darab liturgikus funkciójára (amely lehetett az első vagy a második vesperás responzóriuma, de megjelenhetett cseretételként is az ünnep nyolcadában). Azt, hogy a *Docebo te* gyakran töltötte be éppen a számfölötti responzórium szerepét, elsősorban délnémet–osztrák forrásokkal igazolhatjuk: mind a korai St. Gallen-i, mind a valamivel későbbi klosterneuburgi antifonálékban gyakran találjuk ilyen funkcióban.²⁴

Akár a matutínium utolsó, akár annak számfölötti tételeként értelmezzük, a *Docebo te* responzórium fölbukkanása a Várad Antifonálékban mindenképpen figyelemre méltó. Mivel magyarországi jelenléte csupán a 12. századi Codex Alben-sisben igazolható, a várad breviáriumokban azonban nem, elképzelhető, hogy a késői várad kódex földarabolt lapjain a középkori magyarországi zsolozsma ének-készletének egy, a korai időszakban befogadott, de meg nem honosodott s később kikopott archaikus eleme őrződött meg.

²⁴ St. Gallen, Stiftsbibliothek 388, f. 317; uo, 391, f. 122; Klosterneuburg, Augustiner Chorherrenstift-Bibliothek 1012, f. 81r. Vö. a CANTUS adatbázis adataival.

ZSUZSA CZAGÁNY

Das Michaelsoffizium im Waradiner Antiphonar

Im vorliegenden Aufsatz wird das fragmentarisch überlieferte Michaelsoffizium des im späten 15. Jahrhundert entstandenen Antiphonars der Waradiner Kathedrale behandelt. Das Korpus der heute in der Diözesanbibliothek und Schatzkammer in Győr aufbewahrten Prunkhandschrift enthält lediglich Teile der ersten Vesper und der Matutin, die durch zwei weitere Fragmente ergänzt werden können. Das zweite, im Literatur- und Kunstarchiv der Slowakischen Nationalbibliothek in Martin (Slowakei) entdeckte Bruchstück enthält Teile des Versus *Ex die qua posuisti*, der zum Responsorium *Docebo te quae ventura* des Michaelsoffiziums gehört. Dieser Gesang taucht in der mittelalterlichen ungarischen Offiziumsüberlieferung nur selten auf: ausser dem sgn. Codex Albensis (verfasst im frühen 12. Jahrhundert) lassen sich keine späteren Belege für das Responsorium nachweisen.

Anhand der erhaltenen Fragmente wird versucht, die ursprüngliche liturgische Zuweisung der überlieferten Gesänge zu bestimmen und dadurch die Struktur und Anordnung des Michaelsoffiziums im Antiphonale Waradiense zu rekonstruieren.